ధ్యక్షుడు వుండేవారు. కాని తరచుగా రాజులే స్వయంగా యుద్ధభూమికి సైన్యాలను నడిపేవారు శాసనాలలో కటక, స్కంధావార పదాలు కన్పిస్తాయి. స్కంధావారమంటే తాత్కాలిక సైనిక శిబిరమనీ కటకమంటే సైన్యాగారమని చెప్పవచ్చు. ప్రతి రాష్ట్ర రాజధానిలోను సైన్యాగారం ఉండేది నగరాలకు రక్షణ దుర్గాలుండేవి. యుద్ధసమయాల్లో సాధారణంగా పౌరజనాన్ని బాధించేవారు కాదు; కాని అప్పుడప్పుడు విజేతలు అమానుషంగా ప్రవర్తించిన సంఘటనలు లేక పోలేదు. ఖారవేలుడు ప్రిథుద నగరాన్ని గార్ధభ లాంగలాలతో దున్నించినాడు; గౌతమీపుత్రుని 'క్షహరాటవంశ నిరవశేషకర' అని గర్వంగా వర్ణించినారు.

స్థానిక పరిపాలన

సామంత రాజ్యాలు మినహా ఇతర శాతవాహన ప్రాంతాలు "ఆహారాలు" అనే రాష్ట్రాలుగా విభక్తమయినాయి, సోపారాహార, గోవర్ధనాహార, మామలాహార, సాతవాహనిహారములు శాసనాలలో కన్పిస్తున్నాయి. రాజధాని నగరాల పేర్లే రాష్ట్రాలకు వర్తించేవి. 'అమాత్యులు' రాష్ట్రపాలకులు. అమాత్యులకు వంశపారంపర్య హక్కులు లేవు. వారిని తరచు బదిలీ చేస్తుండేవారు.

శకులతోటి సంఘర్షణవల్ల సరిహద్దు ప్రాంతాల రక్షణకు శాతవాహనులు ప్రత్యేక శ్రద్ధ వహించవలసి ఆ ప్రాంతాలను సేనాపతుల ఆధీనంలో ఉంచి వారికి సామంతాధికారాలు ఇచ్చినట్లు కన్పిస్తుంది. వీరు క్రమంగా భూస్వాముల వలె తయారై యుండవచ్చు. మ్యాకదొని శాసనంలోని 'గుల్మిక' పదం ఈ భావానికి బలం చేకూరుస్తున్నది.

నగరాలలో 'నిగమ' అనే పౌరసభలు పరిపాలనా బాధ్యతలు వహించేవి. శాతవాహన రాజ్యంలో బరుకచ్ఛ, ప్రతిష్ఠాన, తగర, గోవర్ధన, సోపార, కళ్యాణ, నాసిక, ధాన్యకటక, ప్రతిపాలపుర, కొండాపూర్, బ్రహ్మగిరి, విజయపురి మొదలైన పెక్కు నగరాలుండేవి. ఇవి వాణిజ్యకేంద్రాలు. అందుచే నిగమసభలు వాణిజ్య సంఘాలని చెప్పవచ్చు. కాని సభలలో గృహపతులుసయితం సభ్యులుగా ఉండేవారు.

పరిపాలనకు గ్రామం ప్రాతివదిక. గ్రామిక లేక గ్రామణి గ్రామాధికారి. సప్తశతి నుండి గ్రామణి అధికార దర్పాలు ప్రదర్శించేవాడని తెలుస్తున్నది. తరచు జరిగే సైనిక దాడులవల్ల, తలారుల వల్ల గ్రామస్థులకు బెడద వాటిల్లుతూ ఉండేది.

ఆర్థిక పరిస్థితులు

శాతవాహన యుగంలో ఆంధ్రదేశంతో సహా దక్షిణాపథం అపూర్వమైన ఆర్థిక వికాసం సాధించింది. దేశంలో వ్యవసాయము, వర్తకములు, వాణిజ్యము ఇంచుమించు సమతూకంలో ఉండేవి. గ్రామాల్లో అధికసంఖ్యాకులకు వ్యవసా-

యమే వృత్తిగా ఉండేది. అచ్చటచ్చట పొలాల్లో ఉమ్మడి హక్కులున్నట్లు కన్పిస్తుంది. బ్రాహ్మణ శ్రమణులకు దానం చేసిన భూములను బహుశా భూస్వాములు సాగుచేసేవారు. అయితే, వీరు ఎంత 'మక్తా' చెల్లించేవారో తెలుసుకోడానికి ఆధారంలేదు. వరి, చెరుకు, జనుము, నువ్వుల పొలాలు గ్రామాలచుట్టూ ఉన్నట్లు సప్తశతి పేర్కొంటున్నది ప్రతి గ్రామంలోను బెల్లం బట్టీలుండేవి. కొబ్బరి తోటలు, ఆకుతోటలు సమృద్ధిగా ఉండేవి. నీటిపారుదల సౌకర్యాలు ప్రజలే కల్పించుకొనేవారు. ఉదకయంత్రాలు నడిపే వారొక శ్రేణిగా ఏర్పడినారు. ఉదక యంత్రం అంటే బహుశా ఏతాము వంటిదై యుంటుంది. పశువుల సాయంతో వ్యవసాయం జరిగేది. నాగళ్ళను లాగడానికి గాడిదలను కూడా ఉపయోగించి యుండవచ్చు. జనుమును పశుగ్రాసంగా పెంచేవారు. పశుపోషణపట్ల శ్రద్ధ వహించేవారు. మొదటి శాతకర్ణి 43,102 గోవులు, 27 000 గుర్రాలు దానం చేసినాడు. ఇది నాటి పశుసంపదకు తార్కాణము. గోదానము నాటికే పుణ్యకార్యమైనట్లు కన్పిస్తుంది.

శాతవాహనుల శాసనాల్లో పలురకాల చేతిపనివాండ్ర ప్రస్తావనలు కన్పిస్తాయి. వారిలో కోలిక (సాలి), కులార (కుమ్మరి), తిలపీసక (తైలకులు), కసకార (కంచరి), కమర (కమ్మరి), సువనక (స్వర్ణకార), మణిక (మణికారులు), వధిక (వడ్రంగి) ముఖ్యులు. దీన్నిబట్టి దేశంలో ఆయా పరిశ్రమలు విరివిగా సాగుతున్నట్లు గ్రహిస్తున్నాము. ముఖ్యంగా కుమ్మరి, కమ్మరి, వడ్రంగి వారి శ్రమలపట్ల ప్రత్యేక శ్రద్ధ కన్పిస్తుంది. కొండాపూర్, మస్కి, పైఠాన్ ప్రాంతాల్లో దొరికిన మృణ్మయ శకలాలనుగూర్చి యజ్ఞానీ తండితుడు నాటి కులారులు వనితనంలోగాని కళాదృష్టిలోగాని శిల్పుల కేమాత్రం తీసిపోరని పేర్కొన్నాడు. కలపతో రథాలు, కుర్చీలు, బల్లలు, శయ్యలు, వాహనాలు తయారుచేసేవారు. వీటి నమూనాలు నాటి శిల్పాలలోకన్పిస్తాయి. మిశ్రమ లోహాలు తయారు చేయడంలో నాటి కమ్మరులు సిద్ధహస్తులు. కంచు, ఇత్తడి ప్రతిమలు, దీపస్తంభాలు, పాత్రలు మొదలైనవి బ్రహ్మపురి, పైఠాన్, అమరావతి మొదలైనచోట్ల దొరికినాయి. బంగారంతో ముఖ్యంగా ఆభరణాలు చేసేవారు శిల్పాలలో కన్పించే నాటి ఆభరణాల్లో మంచి వనితనం ప్రతిఫలిస్తుంటుంది.

ప్రతి పరిశ్రమలోని చేతి వనివాండ్రందరూ శ్రేణిగా ఏర్పడటం నాటి ప్రత్యేకత. శ్రేణి నాయకుడు శ్రేష్ఠి; కార్యస్థానం నిగమసభ. సభ్యుల వ్యవహారాలను పరిశీలిస్తూ శ్రేణి వారి శ్రేయస్సును పరిరక్షిస్తూ ఉండేది. శ్రేణి శాసనాలను సభ్యులు మన్నించేవారు. ఈ శ్రేణులు బ్యాంకులు (Banks) గా కూడ వ్యవహరించేవి. ధనాన్ని నిల్వయుంచి దానిపై 12 శాతము వరకు వడ్డీ చెల్లించేవి. సాంఘిక సంక్షేమ కార్యక్రమాలు సయితం నిర్వహించేవి. గోవర్ధనంలోని కోలిక

శ్రేణి ఋషభదత్తుడు చెల్లించిన 2000 కర్షాపణాలపై వడ్డితో శ్రమణులకు వస్త్రదానం చేసేది.

శాతవాహన యుగంలో దేశీయ విదేశీయ వాణిజ్యం విరివిగా సాగేది. పశ్చిమ ప్రాంతాల్లో పైఠాన్, తగర, జున్నార్, నాసిక, గోవర్ధన, వైజయంతి, కరహాట ప్రధాన వాణిజ్య కేంద్రాలు. తూర్పున కెవరూర, విజయపురి, కూడూర, ధాన్యకటక, నరసాల నగరాలు వాణిజ్య కేంద్రాలయినట్లు అమరావతీ శాసనాల నుండి తెలుస్తున్నది. దేశీయ వాణిజ్య కేంద్రాలను, వీటిని రేవు పట్టణాలతోను కలుపుతూ రహదారులుండేవి. తూర్పుతీరంలో మచిలీపట్టణంనుండి ఒకటి, వినుకొండనుండి మరొకటి రహదార్లు ఉండేవని, ఇవి రెండూ హైదరాబాద్ సమీపంలో కలసి పశ్చిమ తీర రేవు పట్టణాలను కలిపేవని ఫ్లీట్ పండితుని పరిశోధన. ఉత్తరదేశం అంటే మగధనుండి మరొకమార్గం కళింగలోని తోసలి మీదుగా కృష్ణా ముఖద్వారానికి, అటనుండి రాయచూరు అంతర్వేది మీదుగా వైజయంతికి నడిచేది. ఎడ్లబండి ప్రధాన ప్రయాణ సాధనం. వర్తకులు బిడారులుగా వీర్పడి ప్రయాణం సాగించేవారు. అల్లూరు శాసనం ప్రకారం అచటి బౌద్ధ సంఘం ఎడ్లబండ్లను దానంగా స్వీకరించింది. వర్తకులు పీనిని అద్దెకు తీసుకొనేవారు. నదులపై సరుకు రవాణా నాటికే చవకగా ఉండేది రహదారులమీద సత్రాలు, చలివేందిరలు ప్రపువ్వలు ఏర్పాటు చేసేవారు. నదులు దాటడానికి బల్లకట్లు ఉండేవి.

విదేశ వాణిజ్యం సాగిస్తున్న రేవు పట్టణాలను పెరిప్లస్ వర్ణిస్తున్నది. పులోమావి కాలంనుండి శాతవాహన రాజులిచ్చిన నౌకాచిహ్న నాణేలు వారికి నౌకాబలం ఉన్నదని, వారు నౌకా వాణిజ్యం ప్రోత్సహించినారని సూచిస్తాయి. ఘంటసాల, గుంటుపల్లి శాసనాలు మహానావికులను పేర్కొంటున్నాయి. పశ్చిమ తీరంలో బరిగజ (బరుకచ్చ), సోపార, కళ్యాణ రేవులు ప్రసిద్ధములు. సారాయము, మణులు, వజ్రాలు, వెండి బంగారాలు, నాట్యకత్తెలు బరుకచ్చలోని దిగుమతులు. దంతపు సామాన్లు, పట్టు వస్త్రాలు, సుగంధ ద్రవ్యాలు అచటి ముఖ్య ఎగుమతులు తూర్పుతీరంలో కళింగ పట్టణం, పులికాట్‌ల మధ్య పెక్కు రేవు పట్టణాలుండేవి. వానిలో కూడూరు, ఘంటసాల, కోరంగి ముఖ్యమైనవి. వేంగిదేశంలో నెల్లూరు, వినుకొండ, చేబ్రోలు, ధాన్యకటకం, కొండాపూర్, నాగార్జునకొండ మొదలైనచోట్ల దొరికిన రోమన్ బంగారు నాణేలవల్ల ఆంధ్రదేశం రోమ్‌వరకు వాణిజ్యం సాగించి లాభాలు గడించినదనడానికి నిదర్శనం. అల్లూరు శాసనం (క్రీ.శ. 2 వ శతాబ్ది) యొనకదివ్వెను పేర్కొంటున్నది. ధాన్యకటకం, నాగార్జునకొండ మొదలైనచోట్ల రోమన్ స్థావరాలున్నట్లు, అచటి బౌద్ధ నిర్మాణాలలో రోమన్ శిల్పం ఉన్నట్లు తార్కాణాలున్నాయి.

సాంఘిక పరిస్థితులు

శాతవాహన యుగంలోని ప్రజల్లో అధిక సంఖ్యాకులు గ్రామాల్లో నివసించేవారు. అయితే, పరిశ్రమలు వాణిజ్యం పెంపొందినందువల్ల పెక్కు నగరాలు వెలసినాయి. పల్లెలు, పట్టణాలు శాశ్వతమైన నీటివనరుల సమీపంలో నిర్మించుకొనేవారు. పంటపొలాలు, తోటలు గ్రామాలను పరివేష్టించి ఉండేవి. నగరాల చుట్టూ ప్రాకారాలుండేవి. ఇండ్లలో పలురకాలున్నట్లు నాటి శిల్పాల ద్వారా తెలుస్తున్నది. రెండు మూడు అంతస్తుల భవనాలుకూడ ఉండేవి. సామాన్య ప్రజలు పూరి ఇండ్లలోనే నివసించేవారు. గోడల లోతట్టు భాగాలలో ఇతిహాస పురాణగాథలను చిత్రించుకొనేవారు.

శాతవాహనుల కాలం నాటికి సమాజంలో వర్ణవిభజన స్థిరపడిన సూచనలు లేవు. గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి వర్ణసాంకర్యాన్ని నిలిపినానని చెప్పుకొన్నాడు. ఐనను శక యవన పహ్లవాది విదేశీయుల రాకవల్ల, జైన బౌద్ధుల ప్రభావంవల్ల వర్ణధర్మాలు కట్టుదిట్టంగా లేవనే చెప్పవలె. శక యవన నాయకుల్లో బౌద్ధులు, 'హిందువులు'కూడ ఉన్నారు; భారతీయనామాలు ధరించి ఆచార వ్యవహారాలను అనుసరించి భారతీయులయినారు. నాసిక్ శాసనాల్లో ఇంద్రదత్త, ధమ్మదేవ, ధమ్మరక్షిత పేర్లతో యవనులు కన్పిస్తారు. సహపాణుని కూతురు దక్షమిత్రా; అల్లుడు ఋషభదత్తుడు.కర్దమకవంశంలో సుప్రసిద్ధుడు రుద్రదాముడు.దక్షమిత్రా ఋషభదత్తులు బ్రాహ్మణులకు అనేక దానధర్మాలు చేసినారు. వీరితో స్థానిక రాజ వంశాలు వివాహ సంబంధాలు చేసుకున్నారు. ఈ విధంగా శస్త్రోపజీవులయిన విదేశీయులను నాటి బ్రాహ్మణ మతంలోని సంస్కరణోద్యమం అగ్రవర్ణాలుగా - బ్రాహ్మణ క్షత్రియులుగా అంగీకరించి వారి సహాయసహకారాలు బడిసినట్లు కన్పిస్తుంది. శక శాతకర్ణి, చత్రపణ శాతకర్ణి అనే పేర్లు శక శాతవాహన విలీనాన్ని సూచిస్తాయి.

నాటి బ్రాహ్మణులు వైదిక విద్యల నభ్యసించి వైదికర్మలు చేయడంలో సామర్థ్యం వహించినారని నానాఘట్ శాసనంవల్ల తెలుస్తున్నది. ఏమైనా నాటి శాసనాలలో బ్రాహ్మణుల ప్రస క్తి ఎక్కువగా కన్పించదు. గౌతమీపుత్రుడు ద్విజవర కుటుంబ వివర్ధనుడనని చెప్పియున్నాడు. కాని, అతడు బ్రాహ్మణులకు చేసిన దానాలేమీ కన్పించవు. అతని మంత్రికూడ శివగుప్తుడు, బ్రాహ్మణులు సమాజంలో అధిక్యాన్ని పొందిన నిదర్శనలు లేవు. వణిజులు సంఘాలుగానేర్పడి దేశీయ విదేశీయ వాణిజ్యం సాగించేవారు. వాణిజ్యసంఘానికి నాయకుడు శ్రేష్ఠి. ఆ పదమే తర్వాత 'సెట్టి'గా మారింది. వణిజులు బౌద్ధమతాభిమానులై అనేక గుహాలయాలు, చైత్యాలు నిర్మించినారు. నగరపాలనలో నిగమసభలద్వారా వైశ్యులు ప్రముఖపాత్ర వహించేవారు. వైశ్యవర్ధనులు ధనికవర్గీయులైనందున

ప్రభుత్వంలో మంత్రి, సేనాపతి, రాష్ట్రికాపాలాది ఉన్నతపదవు లాక్రమించేవారు. వైశ్యవృత్తి (వాణిజ్యం) నవలంబించిన క్షత్రియులు లేకపోలేదు. ద్రావిడ్డంలో (హాలిక), గోలిక, (గోపాల), వడ్డిక (వడ్డంగి), కమ్మర, కులార, కోలిక మొదలైన వృత్తులే తరువాతి కాలంలో కులాలుగా రూపొందినాయి.

కుటుంబాలు సమష్టిగా ఉండేవి. కుటుంబసభ్యులందరూ కలిసి తీర్థాటనం చేసేవారు; దానాలు చేసేవారు. శాసనాలలోని కుటుంబసభ్యులక్రమాన్ని బట్టి ఆలోచిస్తే స్త్రీకంటే పురుషులకు ప్రాధాన్యం కన్పిస్తుంది. అంటే, కుటుంబం పితృస్వామ్యంపై ఆధారపడి ఉంది. అయితే, స్త్రీలకు సమాజంలో గౌరవప్రద మైన స్థానం ఉండేది. నాగనిక, బాల్యశ్రీలు రాజ్యవ్యవహారాల్లో సయితం పాల్గొన్నారు కదా! అక్కడక్కడా భర్తల ఉద్యోగనామాలు - భోజికి, సేనా పతిని వంటిని - ధరించేవారు. నాటి స్త్రీలు స్వయంగా చేసిన దానధర్మాలనుబట్టి వారికి కొంత ఆర్థిక స్వాతంత్ర్యం - అంటే సొంత ఆస్తి-ఉన్నట్లు తెలుస్తున్నది. స్త్రీలు విద్యావంతులై చర్చలలో, సభలలో పాల్గొనేవారు. గాథా సప్తశతిలోని పెక్కుగాథలు కవయిత్రులు రచించినారు. సామాన్యులు భర్తలతోపాటు పొలాల్లో, తోటలలో, గానుగలచెంత వనిపాటలలో పాల్గొనేవారు. ప్రభువుల్లో బహుభార్యాత్వం ఉండేది. మాతృసంజ్ఞలధారణకు అదొక కారణం అయివుండ వచ్చు. వివాహబంధాన్ని పవిత్రంగా భావించేవారు. వితంతువులు బ్రహ్మచర్యం అవలంబించి నిష్ఠతో కాలం గడిపేవారు.

అమరావతీ శిల్పాలలోను, గాథాసప్తశతిలోను నాటి సాంఘిక జీవితం ప్రతిపలిస్తుంది. స్త్రీ పురుషులుభయులు చాల తక్కువగా దుస్తులు ధరించేవారు. స్త్రీలకు ఎర్రని వస్త్రాలమీద పుష్పాలమీద మక్కువ ఎక్కువ. రవికె ధరించే వారుకాదు. స్త్రీపురుషులుభయులు పలురకాల ఆభరణాలు, తలపాగాలు ఉప యోగించేవారు. అలంకరణవట్ల ఆసక్తి ఎక్కువ. స్త్రీలు జడలు అల్లుకొనేవారు. కబరీబంధాలు ఉండేవి. స్నాన సందర్భంలో పసుపువాడకం ఎక్కువ. కాళ్ళకు పారాణి ఉపయోగించేవారు. నాట్యకత్తెలు అరదళమనే మైపూతను వాడేవారు. నృత్యసంగీతాలు ముఖ్యమైన కాలక్షేపాలు. వీణ, వేణువు, మృదంగం, శంఖం మొదలైన వాద్యాలు, అనేక నృత్య భంగిమలు శిల్పాలలో కన్పిస్తాయి ధనికుల ఇండ్లలో చిలుకలవంటి పక్షులను పంజరాల్లో పెంచేవారు. చాత్తాయన కామ సూత్రాల్లో హాలిక, ఉద్యానగమన, ఘటానిబంధన, మదనోత్సవాలవంటి వండుగల ప్రసక్తి ఉంది. గ్రామ జీవితం నిరాడంబరంగాను నగర జీవితం సుసంపన్నంగానూ ఉండేది. మొత్తంమీద ప్రజలు ఉల్లాసకరమైన జీవితం గడిపినట్లు సప్తశతినుండి గ్రహిస్తున్నాము.

మత పరిస్థితులు

శాతవాహన యుగంలో ఆసక్తిదాయకమైన మతపరిణామాలు జరిగినాయి. ఔత్తరాహికములైన బ్రాహ్మణ, జైన, బౌద్ధాలు స్థానిక విశ్వాస ఆచారాలతో సమన్వయం పొంది తద్వారా విజయం సాధించినాయి. ఈ మతాలు చాలవరకు పరస్పర సహనంతో పురోగమించినాయి. కాని చెదురుగా వీనిమధ్య సంఘర్షణలు జరగకపోలేదు.

బ్రాహ్మణ మతం

దేశంలో వైదికమతోద్ధరణ జరుగుతున్న సమయంలో శాతవాహనులు అధికారంలోకి వచ్చినారు. జైనగాథల ననుసరించి ప్రథమ శాతవాహనుడు జైన మతాభిమాని. జైనమతం ద్వారా శాతవాహనుడు సామాజిక ఉన్నతి సాధించి వుంటాడు. అందుచేతనే అతణ్ణి పురాణాలు పేర్కొనలేదు. అతని కుమారులైన శ్రీముఖ, కన్హ (కృష్ణ)లు భాగవత మతం స్వీకరించినట్లు వారి పేర్లు సూచిస్తున్నాయి. శ్రీముఖుని కొడుకు శాతకర్ణి బ్రాహ్మణవర్ణ సానుభూతి సహకారాల నాశించి వైదికధర్మ రక్షణకు దీక్ష వహించి రెంతశ్వమేధాలు, రాజసూయమే గాక అగ్న్యాధేయ, అప్తోర్యామ, అనారంభనీయ, దశరాత్ర, త్రయోదశరాత్ర, త్రిరాత్రాదిక్రతువు లొనర్చి బ్రాహ్మణులకు గోదానభూదాన సువర్ణదానాదులిచ్చి తృప్తి పరచినాడు. ఆతని మహారాణి దిఖ్వ్రతయజ్ఞ సుందయా అనీ యజ్ఞహుత ధూపన సుగంధయా అని సగర్వంగా వర్ణించుకొన్నది. తమ కుమారునకు ఈ దంపతులు వేదసిరి అని పేరు పెట్టినారు; వైదికమత పునరుద్ధరణకు, పరిపూర్ణత చేకూర్చడానికి ప్రయత్నించి తమ వంశప్రతిష్ఠను పెంచుకున్నారు.

అయితే శాతవాహన యుగారంభంనుండి వైదికమతం అపూర్వమైన మార్పుకు లోనయినట్లు నానాఘట్ శాసనంవల్లనే తెలుస్తున్నది. వైదికమత సంస్కారానికి అనేక కారణాలున్నాయి. నైతికప్రవర్తన, పవిత్రజీవితంపై నొక్కుపెట్టిన జైన బౌద్ధాల సవాలు నెదుర్కొనడం ఒక కారణం; మరొక కారణం దేశంలో ప్రవేశించిన క్షత్రియోపజీవులయిన శక యవనాది విదేశీయుల నాకర్షించి వారిని 'హిందూ' సామాజిక వ్యవస్థలో జీర్ణం చేసుకోవలసిన అవసరం; స్థానిక విశ్వాస ఆచారాలతో సమన్వయం పొందడం మూడో కారణం. ఈ కారణాలవల్ల క్రతుప్రధానమైన వైదికమతం భక్తి వ్రతప్రధానమైన పౌరాణిక మతంగా పరిణమించ సాగింది. నానాఘట్ శాసనం వైదిక దేవతలతోబాటు భక్తి లేక భాగవత మతదేవతలైన సంకర్షణ వాసుదేవ ప్రార్థనతో ప్రారంభిస్తున్నది. మొదటి శాతకర్ణి తరువాతి శాతవాహనులు క్రతుకాండలో శ్రద్ధ వహించలేదు. ఈ పరిస్థితుల్లో రూపుదిద్దుకుంటున్న పౌరాణిక మతానికి రాజాదరణ సాధించే ఆశయంతో ఉన్నత గోత్రజులైన బ్రాహ్మణులు శాతవాహనులతో

వివాహ సంబంధాలు చేసినట్లు కనిపిస్తున్నది. ఈ విధంగా జరిగిన మొదటి వివాహ ఫలితమే గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి. ఈతడు దిగ్విజయి; కాని యజ్ఞాలు చేయబూనలేదు. నాగనికవలెగాక బాలశ్రీ తాను 'సత్యవచన దాన అహింసా నిరతయా' అంటూ నైతిక ప్రవర్తన ప్రధానమైన విలువల నుగ్గడించింది. కొత్త మతానికి చతుర్విధ పురుషార్థాలు కర్మసిద్ధాంతంలో విశ్వాసం, వర్ణవ్యవస్థ, వ్రతతీర్థాటనలు, భక్తి అంచే శివునిగాని, విష్ణువును గాని భక్తితో పూజించడం ముఖ్య లక్షణాలు. ఈ మతానికి ఆగమపురాణాలు ప్రామాణికా లయినాయి. శాతవాహనుల కాలంలోనే పౌరాణిక వాఙ్మయం ప్రచారంలోనికి వచ్చినట్లు బాలశ్రీ నాసికశాసనమే నిదర్శనం. ఆ శాసనం గౌతమీపుత్రుని 'ఆగమనిలయ' 'ద్విజావరకుటుంబ వివర్ధన', 'వినివర్తిత చాతుర్వర్ణ సంకర ఏకబ్రాహ్మణ' అంటూ వర్ణించడమేగాక పౌరాణిక పీఠములతో పోలుస్తున్నది. ఈవిధంగా గౌతమీ పుత్రుడు నూతన బ్రాహ్మణ మతానికి మూలస్తంభాలైన ఆగమవిద్యను, వర్ణ వ్యవస్థను, బ్రాహ్మణాధిక్యతను నిలబెట్టినట్లు నాసిక్ శాసనం సూచిస్తుంది. నాటికి పౌరాణిక వాఙ్మయం పెరిగిందనడానికి సప్తశతిలోని రాధాకృష్ణ, పార్వతీకల్యాణ, విష్ణు అవతార కథలు, శబలవ్రతం మొదలైన అంశాలు నిదర్శనం.

శాతవాహనుల్లో వైష్ణవులు శైవులూ ఇద్దరూ ఉన్నారు. నానాఘట్ శాసనంలో శివుని ప్రస్తుతిలేదు: శ్రీముఖుని తమ్ముడు కృష్ణుడు! గౌతమీపుత్రుని శాసనాలపై వైష్ణవ చిహ్నాలున్నాయి. సంకర్షణ, వాసుదేవుల ప్రశంసవల్ల వైష్ణవంలో ప్రధానమైన వ్యూహసిద్ధాంతం కూడ ప్రచారమైనట్లు భావించవచ్చు. అయితే, గుడిమల్లం శివలింగం క్రీస్తు పూర్వానిదని, శాతవాహనుల పూజలందు కొన్నదని తెలుస్తుంది. సప్తశతి శివప్రార్థనతో ప్రారంభిస్తున్నది. కొన్ని శాతవాహన నాణేలమీద స్కందుడు ప్రత్యక్షమవుతున్నాడు: చివరి శాతవాహనుల్లో శివస్కంధ, శివశ్రీ అనేవారున్నారు. కాని, నాటి శైవం స్వభావం గ్రహించ టానికి ఆధారం లేదు. ఈ దేవతలకు నిరాడంబరములైన కోవెలలు నిర్మించినట్లు గుడిమల్లంలోని ఇటీవల తవ్వకాలు సూచిస్తున్నాయి. సప్తశతిలో గణపతి, శక్తి (మహిషాసుర మర్దని?) ఆలయాల ప్రస్తుతి ఉంది.

జైనమతం

శాతవాహనులు విజృంభించే నాటికే ఆంధ్ర దేశాన్ని పరివేష్టించి ఉన్న ప్రాంతాల్లో - మాళవ, కళింగ, మైసూరు రాజ్యాలలో - జైనమతం పాదు కొన్నది. క్రీ.పూ. 4వ శతాబ్దికే ఆంధ్రదేశంలో కూడ కళింగ మాళవ ప్రాంతాల నుండి జైనం ప్రవేశించిందని జైనగాథలవల్ల గ్రహిస్తున్నాము. ఆశోకుని పౌత్రుడు సంప్రతి ఆంధ్ర ద్రావిడ దేశాల్లో జైనవ్యాప్తికి కృషి చేసినాడు.

అమరావతి సమీపంలోని వడ్డమానుకొండపై సంప్రతి విహారం ఏర్పడింది. అచటనే ఖారవేలుడు మహామేఘవాహన విహారం నిర్మించినాడని ఇటీవల దొరికిన శాసనాలవల్ల తెలుస్తున్నది. మొదటి శాతవాహనుడు జైనమతాభిమానంతో తన రాజధాని నగరంలో జైనులకు చైత్యాలు నిర్మించినాడట. కాని ఈ యుగంలో బౌద్ధం బహుళ ప్రజాదరణ పొందడంవలన, బహుళా జైనుల్లో దిగంబరత్వంవంటి కఠిన ఆచారాలవల్ల జైనం విశేషంగా వ్యాపించలేదు. అయితే క్రీస్తుశకారంభంలో సుప్రసిద్ధ జైనాచార్యుడైన కొండకుందాచార్యుడు (కీ.పూ. 50 - కీ.శ. 50) కొనకొండ్ల (అనంతపురం జిల్లా)లో ఆశ్రమం నిర్మించుకొని మత ప్రచారం చేస్తూ అనేక సిద్ధాంత గ్రంథాలు రచించినాడు. వానిలో "సమయ సార" శ్వేతాంబర దిగంబర శాఖల వారందరికీ ఆదరణీయమయింది.

బౌద్ధమతం

బ్రాహ్మణ మతానికి ఎంతటి రాజాదరణ ఉన్నా శాతవాహన - ఇక్ష్వాకు యుగం దాక్షిణాత్య బౌద్ధమత చరిత్రలో స్వర్ణయుగమని చెప్పవచ్చు. శాతవాహన చక్రవర్తులు బౌద్ధాన్ని ఆదరించలేదు; బాలశ్రీ మినహాయించి శాతవాహన రాణులు కూడ బౌద్ధాన్ని పోషించినవారు లేరు. వాస్తవానికి ఆంధ్రదేశంలో బౌద్ధం ప్రజా ఉద్యమంగా విస్తరిల్లింది. నాటి శాసనాలవల్ల వర్తకులు, పాటకజనం, స్త్రీ జనం బౌద్ధాన్నే పోషించినట్లు, స్తూపచైత్య విహారాదులు నిర్మించినట్లు తెలుస్తున్నది. వాణిజ్య పారిశ్రామిక కేంద్రాలైన పట్టణ, నగరాల సమీపంలోనూ, రహదారుల మీద బౌద్ధ క్షేత్రాలుండడం గమనించదగింది. చర్మకారులతోసహా సామాన్య ప్రజానీకం బౌద్ధం పట్ల శ్రద్ధ వహించినారు. ఇంతటి ప్రజాదరణ ఉన్నందునే బౌద్ధంపట్ల శాతవాహనులు సహనం వహించి, అప్పుడప్పుడు బౌద్ధ సంస్థలను పోషించినారు. గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి, అతని కుమారుడు పులోమావి బౌద్ధులకు దానధర్మాలు జేసినారు. అయితే, అందుకు రాజకీయాలు కారణమై వుండవచ్చు. శ్రీ యజ్ఞశాతకర్ణి నాగార్జునుని పోషించినాడని ఇతిహ్యం. శ్రీ విజయశాతకర్ణి శాసనం నాగార్జునకొండలో ఇటీవల దొరికింది. కాని, అది అసంపూర్ణమయింది.

బౌద్ధం బౌగోళికంగా విస్తరిస్తూ స్థానిక ఆచారాలతో సమాధానపడినందున బౌద్ధులలో విభేదాలేర్పడి సంఘం విడిపోవడానికి కారణమయింది. రెండో సంగీతిలోనే విభేదాలు బలపడి సంఘం థేరవాద, మహాసాంఘిక శాఖలుగా విడిపోయింది. థేరవాదులు సనాతనులని చెప్పవచ్చు. ధాన్యకటకం ప్రథమంనుండి మహా సాంఘిక కేంద్రమయింది. అమరావతీ శాసనాల్లో చైత్యకుల ప్రస్తావన ఎక్కువ. అందుచే మహా సాంఘికులకే చైత్యకులని స్థానికనామమై యుంటుంది. బుద్ధునకు మొదటగా 'లోకోత్తర' గుణాలను ఆపాదించినవారు చైత్యకులే. ఈ నూతన భావం ఫలితంగానే బోధివృక్షం, ధర్మచక్రం, సింహాసనం, త్రిరత్నం,

చైత్యం మొదలైన బుద్ధ చిహ్నాలను ఆరాధించడం ప్రారంభమయింది. చైత్యాలంకరణ, చైత్యపూజ చైత్యకవాదుల ముఖ్య లక్షణాలు. ఈ విధంగా నైతిక ప్రవర్తనపై, స్వయంకృషిపై నొక్కి పెట్టిన బౌద్ధ దర్శనం స్థానిక పితృ దేవతారాధన, విగ్రహారాధనలతో సమన్వయం పొంది పూజావురస్కారాంతో ఆకర్షణీయమైన మతంగా పరిణమించింది. చైత్యకులలో పూర్వశైల (ధాన్యకటక) అపరశైల (శ్రీపర్వత) ఉత్తరశైల (జగ్గయ్యపేట?) రాజగిరిక (గుంటుపల్లి) సిద్ధార్థక (గుడివాడ) శాఖలేర్పడినాయి.

మహా సాంఘిక చైత్యక సిద్ధాంతాలే క్రమంగా మహాయానానికి దారితీసినాయి. మహాయానానికి ప్రామాణికమైన ప్రజ్ఞాపారమితా శాస్త్రం ఆంధ్రబౌద్ధుల కృతమే. మహాయానాన్ని నిర్దుష్టమైన దర్శనంగా రూపొందించినది నాగార్జునాచార్యుడు.

బుద్ధుని అనంతరం బుద్ధునంతటి మహాదార్శనికుడైన నాగార్జునాచార్యుని జీవితాన్ని గురించి స్పష్టమైన పరిజ్ఞానం లేదు. అతడు విదర్భవాసి అనీ, కాంచీపురి అతని జన్మస్థలమనీ వివాదాలు ఉన్నాయి. 'లంకావతార సూత్ర' ననుసరించి దక్షిణాపథంలోని వేదలి అతని జన్మస్థలం. తెలుగు బ్రాహ్మణులలో వేదుల వారున్నారు. చైనాలో ప్రచారంలో ఉన్న సంప్రదాయం ప్రకారం అతడు శ్రీపర్వత - ధాన్య కటకాలకు మధ్యనున్న గ్రామంలో జన్మించినాడు. బాల్యంలోనే వేదవేదాంగ విద్యలభ్యసించి బౌద్ధం స్వీకరించినాడు. అనంతరం దేశాటనం చేసి నాలందా మొదలైన విద్యా కేంద్రాల్లో బౌద్ధంమీద అపారవిజ్ఞానం సాధించి శ్రీపర్వతంలో స్థిరపడినాడు. ప్రజ్ఞాపారమితా శాస్త్రం ఆధారంగా అసాధారణ తార్కిక శక్తితో మాధ్యమికవాదం శూన్యవాదం ప్రతిపాదించి, మహాయానాన్ని స్వయంసంపూర్ణమైన సిద్ధాంతంగా రూపొందించినాడు. ప్రజ్ఞాపారమితశాస్త్రటీకా, మాధ్యమికకారికా, రత్నావళి, సుహృల్లేఖాది పలు గ్రంథాల నాతడు వ్రాసినట్లు ప్రతీతి. సుహృల్లేఖ నాతడు తన పోషకుడు కిచ్చిన సందేశం. నాటి శాతవాహన చక్రవర్తి శ్రీయజ్ఞ శాతకర్ణియై యుండవచ్చు. నాగార్జునునకై యజ్ఞశ్రీ శ్రీపర్వతంలో మహాచైత్య మహావిహారాలను నిర్మించినట్లు, ధాన్యకటక మహాచైత్యానికి శిలాప్రాకారాన్ని నాగార్జునుడు నిర్మించినట్లు టిబెటన్ ఐతిహ్యాలవల్ల తెలుస్తున్నది. భారతీయ తర్కశాస్త్రానికి నాగార్జునుడే పితామహుడనవచ్చు. అతని శూన్యవాదం శంకరుని మాయావాదానికి మార్గదర్శి. అందుచే భారతీయ సంస్కృతి పరిణామంలో నాగార్జునునిది అద్వితీయమైన స్థానం.

కథా సరిత్సాగర గాథ విశ్వసనీయమే అయితే నాగార్జునుడొక కుట్రకు బలియైనాడు. అతని ప్రచారంతో బౌద్ధం కొత్తశక్తిని సంతరించుకొని విజృంభించడాన్ని సహింపలేని బ్రాహ్మణులు అతని మృత్యుకు కారణమై యుండవచ్చు.

ఆతని అనంతరం ఆచార్య పీఠాన్ని అలంకరించిన ఆర్యదేవుడు సయితం ఆంధ్రుడేకాని ఇతడు కూడ బ్రాహ్మణుల చేతుల్లో మరణించినాడు. వీరి ఆత్మార్పణ ఫలితమో ఆస్పట్లు ఇక్ష్వాకులు కాలంలో మహాయానం ఆంధ్రదేశంలో మూడుపూవులు ఆరుకాయలుగా విజృంభించింది.

విద్యలు

మతంలోవలెనే శాతవాహన యుగంలో విద్యల్లో, భాషల్లో విశేష పరిశ్రమ జరిగింది. సమకాలిక శక, చేది రాజులవలె శాతవాహనులు సయితం శబ్ద, అర్థ, గణక, న్యాయవ్యవహార, విధి, లేఖ, రూప, గాంధర్వ విద్యల్లో ప్రవీణులై యుండేవారు బహుశా బ్రాహ్మణగృహాలే గురుకులాలై యుండేవి. కంఠస్థం చేయడమే విద్యార్జనా విధానమై యుంటుంది. ఇక ప్రతి బౌద్ధ విహారము ఒక పెద్ద విద్యాలయం. ధాన్య కటక, శ్రీపర్వతాలలో విశ్వవిద్యాలయాలుండేవని, ధాన్యకటక విశ్వవిద్యాలయం నమూనాగానే లాసాలోని విద్యాలయం నిర్మాణమయిందని టిబెట్‌లో ప్రచారంలో ఉన్న సంప్రదాయం. బౌద్ధులు మత విద్యలతోబాటు తర్క, శబ్ద, జ్యోతిష, సాముద్రిక శాస్త్రాలలో పరిశ్రమ జరిపేవారు. 'రత్నావళీ-రాజపరికథ' అనే గ్రంథంలో నాగార్జునాచార్యుడు శ్రేయోరాజ్య సిద్ధాంతం ప్రతిపాదించినాడు. శ్రీపర్వతంలో నాగార్జునుడొక పెద్ద గ్రంథాలయాన్ని నేకరించినాడని ఫాహియాన్ వ్రాసినాడు.

శాతవాహనులు ప్రాకృతాన్ని రాజభాషగా కొనసాగించినారు. నాటి శాసనాలన్ని ప్రాకృతభాషలోను, బ్రాహ్మీలిపిలోనూ ఉన్నాయి. బౌద్ధమత గ్రంథాలు చాలవరకు ప్రాకృతభాషలోనే వ్రాసుకున్నారు. ఆంధ్ర బౌద్ధులకు ప్రత్యేకించి వినయ, అభిధమ్మ పిటకాలు, దీఘ మజ్జిమనికాయలు ఉండేవి. ప్రతి విహారంలోను ధమ్మకథిక అనే ఉద్యోగి ఉండేవాడు; కథలద్వారా ధమ్మాన్ని ప్రచారంచేయడం ఈతని ధర్మమైయుంటుంది. ఆంధ్రదేశంలో జాతక, అవదాన కథలు బహుళప్రచారం పొందినట్లు అమరావతీ శిల్పాలు చాటుతున్నాయి.

ప్రాకృతభాషాచరిత్రలో వాస్తవానికి శాతవాహనయుగం స్వర్ణయుగం అనదగింది 'కవివత్సలు'డైన హాలుని ఆస్థానంలో పెక్కుమంది కవులు, కవయిత్రులు ఉన్నట్లాతడు సంకలనంచేసిన 'గాథాసప్తశతి' నుండి తెలుస్తుంది. గుణాఢ్యుడు కుంతల శాతకర్ణి ఆస్థానంలో బృహత్కథను పైశాచీభాషలో వ్రాసినాడని ఐతిహ్యం. బృహత్కథ రామాయణంతో సమానమైన కావ్యమని విమర్శకుల అభిప్రాయం. గాథాసప్తశతి, బృహత్కథ అనేక నూతన సారస్వత సంప్రదాయాలను సృష్టించి తరువాతి కవులకు మార్గదర్శకము లయినాయి. బృహత్కథ నష్టమైనది. కాని, అందలి ఒక్క లంబకమే కథాసరిత్సాగరానికి మాతృకయైనది. గాథాసప్తశతివల్ల నాటి ఆంధ్రులెంతటి శృంగారప్రియులో

తెలుస్తుంది. అమాయక గ్రామీణజీవితం, ప్రకృతితోడి ప్రజల సాన్నిహిత్యం సప్తశతిలో ప్రతిఫలిస్తున్నాయి.

కుంతలశాతకర్ణి ఆస్థానంలో గుణాఢ్య శర్వవర్మలనే విద్వత్కవులమధ్య జరిగిన వివాదాన్ని గురించి ప్రచారంలో ఉన్న కథనుబట్టి శాతవాహనయుగం లోనే ప్రాకృతం ప్రాధాన్యాన్ని కోల్పోయి ఆ భాషాస్థానాన్ని సంస్కృతం ఆక్రమిస్తున్నట్లు గ్రహిస్తాము. నాటికే శకులు తమ శాసనాలను సంస్కృతంలో చేయించ సాగినారు. యజ్ఞశ్రీ కాలంలో ఉజ్జయిని నుండి వచ్చిన యాత్రికుడు అమరావతిలో వేయించిన శాసనభాషలో సంస్కృతభాషా ప్రభావం కన్పిస్తుంది. బాలశ్రీ నాసిక శాసనం ఆగమ పౌరాణిక సాహిత్యం విస్తారంగా పెరిగినట్లు సూచిస్తున్నది శకసేనాని ఋషభదత్తుడు చేసిన దానాలు పౌరాణిక మహాదానాల లోనివే! ఈ విధంగా సంస్కృతం రాజాదరణ పొందినందువల్లనే కాబోలు- బౌద్ధులు సయితం తమ సిద్ధాంత గ్రంథాలను సంస్కృతంలో వ్రాయసాగినారు. నాగార్జున, ఆర్యదేవుల రచనలు సంస్కృతంలోనే ఉన్నాయి. నాగార్జునుని సుహృల్లేఖ జనాదరణ పొందింది. ప్రతి విద్యార్థి సుహృల్లేఖను కంఠస్థం చేస్తుం టాడని క్రీ.శ. 7వ శతాబ్దిలో చైనా యాత్రికుడు ఇత్సింగ్ వ్రాసినాడు. శర్వ వర్మ కాతంత్రవ్యాకరణం సంస్కృతాన్ని అభ్యసించడానికి మంచి సహాయకారి అయివుంటుంది.

ప్రాకృత సంస్కృతాలేగాక 'దేశి' అనే మరోభాష ఉన్నట్లు బృహత్కథ వల్ల తెలుస్తున్నది. సామాన్యప్రజలు వాడినదే దేశిభాష. ఇది నేటి తెలుగుభాషకు మాతృక అయివుంటుంది. గౌతమీపుత్రుని కాలంనుండి శాతవాహనుల వెండి నాణేలపై రెండు భాషల్లో పేర్లు కన్పిస్తున్నాయి. ఒకటి ప్రాకృతం. రెండోది 'దేశి'. ఈ అంశం వారి మాతృభాష తెలుగని సూచిస్తుంది. సప్తశతిలో పొట్ట, అత్త, తుప్ప (నేయి), వేంట (వత్తి), అద్దం మొదలైన అనేక దేశి పదాలున్నాయి; శాతవాహన రాజుల్లోని పులోమావి పేరు దేశి పదమేనని చెప్పవచ్చు.

వాస్తుశిల్పాలు

శాతవాహన యుగంలో ఆంధ్రదేశం గొప్ప శిల్పకళానిలయమయింది. నాటి వాస్తు శిల్పాలకు మతమే ప్రధానమైన ప్రేరకము. నాటి లౌకిక నిర్మాణాల అవశేషాలు లభ్యం కాలేదు. గాథా సప్తశతిలో గౌరి, గణేశ, ఇంద్రాది దేవతల ఆలయాల ప్రస్తావన ఉంది ఇటీవల గుడిమల్లం (చిత్తూరుజిల్లా) లో జరిగిన త్రవ్వకాల్లో బయల్పడిన దేవాలయ శిథిలాలు శాతవాహన యుగానికి చెందినవనే అభిప్రాయం ఉంది. కాని నాటి ఆలయాల మూర్తి స్వరూపం గ్రహించడం కష్టం. ఇక నాటి వాస్తుశిల్ప గంగాల్లో ఆంధ్రుల ప్రతిభను గ్రహించడానికి

మిగిలింది బౌద్ధ నిర్మాణ శిథిలాలే. బౌద్ధుల నిర్మాణాలలో ముఖ్యమైనవి స్తూప చైత్యవిహారాలు. బౌద్ధయుగ ఆంధ్ర వాస్తు శిల్పాలలో మహారాష్ట్రలోని గుహావాస్తు శిల్పాల ప్రభావము, ఉత్తరాపథ, వాయవ్య భారతశిల్ప ప్రభావము కన్పిస్తాయి.

స్తూపము

బుద్ధునివిగానీ ప్రసిద్ధ ఆచార్యులవిగానీ శారీరక అవశేషాలపైన నిర్మిత మైన స్మారక చిహ్నాలే స్తూపాలు లేక చైత్యాలు. వీనిలో మూడు రకాలుండేవి. 1) ధాతు గర్భాలు; శారీరక అవశేషాలపై నిర్మించినవి. 2) పారిభోజకాలు : ఆచార్యులుపయోగించిన వస్తు గర్భితాలు 3) ఉద్దేశిక స్తూపాలు : ధాతువులు లేకుండా నిర్మించినవి....ఆంధ్రదేశంలో భట్టిప్రోలు, అమరావతి, జగ్గయ్యపేట, ఘంటసాల,శాలిహుండం స్తూపాలు చాల ప్రాచీనాలైన ధాతుగర్భాలు శ్రీపర్వత మహాచైత్యం యజ్ఞశ్రీ కాలంలో నిర్మించబడింది. ఇవిగాక ఆంధ్రదేశంలో అనేక చోట్ల స్తూపాలు వెలసినాయి. ఇవి ఇటుకల నిర్మాణాలు. వీని ఉపరితలంలో శిల్పాలతో నిండిన పాలరాతి పలకలు తాపడం చేసేవారు. ఆంధ్రదేశ స్తూపా లన్నింటిలో అమరావతీ స్తూపం చాల అద్భుత నిర్మాణం. పునాదుల చెంత ఈ స్తూపం వ్యాసం 162 అడుగులు; దాని పైని ఆండం వ్యాసం 142 అడుగులు. అమరావతి ప్రాకారం మనోహర శిల్ప సమన్వితం ఈ శిల్పాలకు బుద్ధుని జీవితం లోని పంచకల్యాణములు, బుద్ధ జాతక కథలు, సామాన్య జీవితదృశ్యాలు కథా వస్తువులు.కృష్ణా లోయలోని స్తూపాలలో చాలవాటికి నాల్గు దిక్కులందు వేదికలు, వానిపై ఐదేసి "అయక స్తంభములు" ఉండేవి ఇవి పంచకల్యాణాలను బుద్ధుని జననం, మహాభినిష్క్రమణం, సంబోధి, ధర్మచక్ర ప్రవర్తనం, మహా పరినిర్వాణం - సూచిస్తాయి. ఆంధ్రదేశంలో ఉద్దేశిక స్తూపాలు అనకాపల్లి చెంత సంఘరం లోని లింగాలమెట్టలో గుంటుపల్లిలో కన్పిస్తాయి.

చైత్యగృహం

పూజావస్తువుగా చైత్యంగానీ బుద్ధవిగ్రహంకానీ ఉంది నిత్యార్చనకుపయో గించు ఆలయమే చైత్యగృహం లేక చైత్యాలయం. వఝ్ఝిమడక్కన్‌లో కార్లా, నాసిక, కన్హేరి, బేడ్స మొదలైన చోట్ల గుహాలయాలను కొండలలో తొలిచి నారు. వీనిలో కార్లా చాల అందమైన గుహాలయం. వీనిలో ఉద్దేశిక స్తూపం పూజా వస్తువు. ఆంధ్రదేశంలో గుంటుపల్లిలో నిట్టిచైత్యాలయంవుంది. ఇది చాల ప్రాచీన మయింది. సంకరంలో గుహాలయాలున్నాయి. ఇవిగాక ఇటుకలతో నిర్మాణము లైన చైత్యాలయాలు గుంటుపల్లి, నాగార్జునకొండ, రామతీర్థం శాలిహుండం మొదలైనచోట్ల బయల్పడినాయి.

విహారసంఘారామాలు

వర్షాకాలంలో బౌద్ధభిక్షువుల నివాసానికి ఉద్దేశించినవి విహారాలు. ఒకే ఆవరణలో మూడునాల్గు విహారాలుండి అధ్యయన అధ్యాపనుల కనుకూలమైనది సంఘారామం. పశ్చిమ డక్కన్‌లో పెక్కు గుహావిహారాలున్నాయి. ఆంధ్ర దేశంలో గుంటుపల్లిలో గుహావిహారాలున్నాయి. ఇటుకలతో నిర్మాణములైన విహారాలు పలుచోట్ల బయల్పడినాయి వీనిలో శాలిహుండం, రామతీర్థం, నాగార్జున కొండ మొదలైన ప్రాంతములలోనివి సంఘారామాలని చెప్పవచ్చు. అనకాపల్లి చెంత నేటి సంకరం అనే గ్రామం 'సంఘారామం' మాటకు, బుద్దాం 'బుద్ధారామా'నికి భ్రష్టరూపాలే సాధారణంగా ప్రతి సంఘారామంలోను ఐదు విభాగాలుండేవి. (1) మహాచైత్యము (2, 3) దాని ముందు ఇరువైపులా చైత్య గృహాలు. అందొకటి స్తూపచైత్యం, రెండోది బుద్ధచైత్యము (4) ప్రార్థన, విద్యా బోధనలకు వీలైన మంటపము. (5) ఈ నిర్మాణాలను పరివేష్టించి విహారములు. ఇట్టి సంఘారామాలు 40 వరకు ఆంధ్రదేశంలో ఉన్నట్లు హుయాన్‌సాంగ్ పేర్కొన్నాడు. శ్రీపర్వతంపై యజ్ఞశ్రీ తొలిపించిన ఏడు అంతస్తుల మహా విహారంలో 1500 గదులుండేవని, గదులలోనికి వెలుతురు, గాలి బాహాటంగా రావటానికి ఏర్పాట్లుండేవని నీటిసదుపాయం కూడ చేసినారని పాహియాన్ వ్రాసినాడు. 8, 12, 13 సంఖ్యల ఆజంతా విహారాలు శాతవాహన యుగానికి చెందినవే.

శిల్పము

ఆంధ్రదేశంలో అనేక స్తూపాల నుండి శిల్పాలు లభించినాయి. అశోకుని కాలం నుండి ఆంధ్రదేశంలో స్థానికమైన శిల్పపద్ధతి పెంపొందినట్లు కన్పిస్తుంది. ఆంధ్ర శిల్పుల కౌశల్యం సాంచీస్తూప ద్వారతోరణాలలోను అమరావతీ నాగార్జునకొండ శిల్పాలలోను పరాకాష్ఠనందిందని పండితుల అభిప్రాయం. ఆంధ్ర బౌద్ధక్షేత్రాలన్నింటిలో అమరావతి సుప్రసిద్ధమైనందున, అమరావతీ స్తూపము నుండి లభ్యమైన శిల్పమునందలి పద్ధతులే ఇతరాంధ్ర స్తూపశిల్పములందు కూడ ప్రతిఫలించినందున బౌద్ధయుగ ఆంధ్రశిల్పమునకు 'అమరావతీ రీతి' అనే పేరు వచ్చింది. సాంచీ భార్హుత్ శిల్పములవలె కేవల దేశీయ సంప్రదాయములకను గుణంగా తయారై అమరావతీ శిల్పమొక ప్రత్యేక నైపుణ్యాన్ని, ప్రశస్తమైన వ్యక్తిత్వాన్ని ప్రదర్శిస్తుంది. అందుచే 'అమరావతీ రీతి' అనే పేరు సార్థక మయింది. సాంచీ, భార్హుత్ శిల్పం గ్రామీణమైన ప్రకృతి సాన్నిహిత్యాన్ని ప్రదర్శింపగా, అమరావతీ శిల్పం నాగరికజీవిత వైలక్షణ్యాన్ని ప్రదర్శిస్తుందని విమర్శకుల అభిప్రాయం. బహుశా అందుకు కారణం ధనికులైన శ్రేష్ఠి గృహపతుల పోషణలో అమరావతీ శిల్పం తయారవడం కావచ్చు!

అమరావతీ శిల్పంలో రెండు దశలు స్పష్టంగా కన్పిస్తాయి. ప్రథమదశ శిల్పం కేవలం దేశీయమై సాంచీ, భిల్సా శిల్పానికి సన్నిహితంగా ఉంటుంది. రెండో దశ శిల్పంలో గాంధార శిల్పచ్ఛాయలు కన్పిస్తాయి. అయితే మార్షల్ పండితుడు చెప్పినట్లు తన వ్యక్తిత్వానికి దేశీయతకు భంగం రాకుండా ఆంధ్ర శిల్పి గాంధార శిల్ప సంప్రదాయాలను జీర్ణించుకున్నాడు. నాగార్జున కొండ, రామిరెడ్డిపల్లి, గోలి శిల్పాలలో చాలా భాగం రెండోదశకు చెందినవి.

అమరావతీ శిల్పంలో అవ్యక్తమైన సౌందర్యతృష్ణ, మానవత్వంలో ఆసక్తి గోచరిస్తుంది. అవయవ సౌష్ఠవాన్ని తీర్చిదిద్ది సహజ సౌందర్యాన్ని శిల్పంలో రూపొందించడమే ఆంధ్రశిల్పి ఆదర్శం. మనోగత భావాలను — ప్రేమ, కోపం, వాత్సల్యం, గర్వం, దయా, విషాదం—చిత్రించడంలో అమరావతీ శిల్పిది అగ్రతాంబూలం. స్త్రీ, పురుషుల శిల్పాలలోగానీ, పశుపక్ష్యాది శిల్పాల్లోగానీ స్తబ్ధత గోచరించదు. అమరావతీ శిల్పాన్ని దర్శించేటప్పుడు చైతన్యపూరితము, ఆదర్శప్రాయమునైన సౌందర్యలోకం ప్రత్యక్షమయినట్లు ఉంటుంది.

శిల్పంతోబాటు చిత్రలేఖనంకూడ ఉచ్చదశలో ఉండేది. అజంతా 10వ గుహలోని 'శ్వేతగజ జాతక' చిత్రం శాతవాహన యుగానిదే. ఆనాటి ప్రజలు రామాయణ భాగవతాది పురాణ గాథలను ఇండ్ల గోడలపై చిత్రించుకొనేవారని సప్తశతి వలన తెలుస్తున్నది.

విదేశ సంబంధాలు - ఆంధ్ర సంస్కృతీవ్యాప్తి

ప్రాచీనకాలం నుండి ఆంధ్రులు నౌకాయానంలో ఆరితేరి విదేశాలతో సముద్రం మీదుగా వాణిజ్యం జరిపేవారు. ఆంధ్రదేశంలోని రేవుపట్టణాలు, అవి ఉరుపుతున్న వాణిజ్యం పైన వివరించినాము. వాణిజ్యంతోబాటు బర్మా, ఇండోనేషియా; సింహళాలతో ఆంధ్రదేశ సాంస్కృతిక సంబంధాలను నెలకొల్పుకున్నది; ఆయా ప్రాంతాలలో వలసలు స్థాపించినారు.

శాతవాహనుల కాలానికే బర్మాలో తలైంగులు 'రామన్నదేశం' అనే రాజ్యం స్థాపించినారు. వీరి రాజధానికి 'హంసవతి' (పెగూ) అని పేరు. దీనికి ఉత్తరంగా శ్రీక్షేత్రం లేక బనవాసిరాజ్యం ఏర్పడింది. క్రీ.శ. 5వ శతాబ్దిలో ఈ రాజ్యాన్ని కాన్‌లాన్‌క్రోం పాలించినాడు. ఈ పేరు వేంగిని పాలిస్తున్న కాలంకాయన పేరును తలపిస్తున్నది. ఈ వంశస్థులే బర్మాలో బౌద్ధమతం ప్రవేశపెట్టినారు అమరావతీ—నాగార్జునకొండ ప్రాంతంనుండే బౌద్ధం బర్మాలో ప్రచారమయిందని నీహారరంజనరాయ్ అభిప్రాయం, ప్రోంలోని కింబొగోన్ స్తూపశిల్పాలు అమరావతీ శైలిలో ఉన్నాయి; శాసనాలు వేంగీలిపిలో ఉన్నాయి.

బర్మాలో ప్రచారంలో ఉన్న "లోకతిష్య" అర్థకథకు తెలుగునాటి "కొల్లేటి దహన" కథకు భేదం లేదు.

మలయూలో విదేశీయులను 'క్లింగ్' అనడాన్నిబట్టి అచటికి కళింగదేశం నుండి ముఖ్యంగా 'పాలూరు' రేవుపట్టణంనుండి వలసవెళ్ళివుంటారు. పాలూరు గంజాం జిల్లాలో ఉంది. ఇది ఆంధ్రప్రాంతం. ఇదే బహుళా ప్రాచీన దంతపురి. శాన్‌కోలక్‌లో దొరికిన బుద్ధవిగ్రహాలు బుద్దాం (బాపట్ల తాలూకా) విగ్రహాలను పోలినాయి. లిగర్ ఆలయాలకు ఉండవల్లి గుహాలయాలకు పోలికవుంది; ఇచట వేంగిలిపిలోని శాసనాలు దొరికినాయి.

అశోకుని కాలంనుండి ఆంధ్ర సింహళమధ్య రాకపోకలుండేవి. సింహళాన్ని సమైక్యంచేసి పాలించిన విజయుడు ఆంధ్రదేశంనుండి వడ్రంగులను రప్పించి నౌకలు నిర్మించుకున్నాడనే గాథ ప్రచారంలో ఉంది. దుత్తగామిని అనూరాధపురంలో నిర్మించిన స్తూప ఆవిష్కరణ సందర్భంలో కృష్ణాముఖ ద్వారంలోని 'పల్లవబొగ్గ' నుండి వేలకొలది బౌద్ధభిక్షువులు హాజరైనారని మహా వంశ చెబుతున్నది. నాగార్జునకొండలో సింహళబౌద్ధులకు ప్రత్యేకించి సింహళ విహారం ఏర్పాటుచేయబడింది. ఆచార్య నాగార్జునుడు దర్శించిన నాగలోకం సింహళమని కొందరి అభిప్రాయం ఆర్యదేవుని సింహళ రాజైన ఓహరతిస్స తన దేశానికి ఆహ్వానించి గౌరవించినాడట. ఆంధ్రదేశంనుండి దిగుమతియైన ప్రాకృతభాషలోనే సింహళంలో త్రిపిటకాలు వ్రాసుకొన్నారని ఓల్డెన్‌బర్గ్ అభిప్రాయం. నాగార్జునకొండలో సింహళవిహారము, మహావిహారవాసీ విహారము వున్నాయి. సింహళ ప్రభువులీ విహారాలకు దానధర్మాలుచేశారు. వీరి ప్రోత్సాహంతోనే బుద్ధఘోషుడు (5వ శతాబ్దం) సింహళానికి వెళ్ళి పాళీగ్రంథాలను భారత దేశానికి తెచ్చివుంటాడు.

క్రీ.శ. ప్రథమ శతాబ్దిలో కౌండిన్యుడనే ఆంధ్ర బ్రాహ్మణుడు ఇండోచైనాలో ప్రవేశించి అచట సోమా అనే నాగరాణిని పెండ్లాడి కౌండిన్యసోమ వంశం స్థాపించినాడని ఐతిహ్యము. ఈ వంశస్థులు చంపా, కాంభోజ రాజ్యములను స్వయితం జయించి పాలించారు. కాంభోజదేశానికి తెలుగులో ప్రచారంలో ఉన్న కాంభోజరాజు కథకు సంబంధం పరిశీలింపవలసి ఉంది. ఈ రాజ్యాలనేలిన రాజులపేర్లు వేంగి నేలిన శాలంకాయన విష్ణుకుండిన వంశాలలోని రాజుల పేర్లను బోలి ఉండేవి; వీరు 'ధర్మమహారాజాధిరాజ' బిరుదం ధరించినారు. వేదవేదాంగాది విద్యల నభ్యసించినారు. చంపారాజ్యం రాజధాని సింహపురం; విశాఖపట్టణం జిల్లాలో సింగుపురి ఉంది. ఇది మాతర వంశానికి (క్రీ శ. 5వ శ॥) రాజధానిగా ఉండేది. చంపాలోని రాష్ట్రాలపేర్లు: అమరావతి, కౌథార, విజయపురి,

వంశడంగం. ఇవి అన్నీ ఆంధ్రదేశంలోని నగరాలపేర్లే: ఆయా ప్రాంతాలనుండి వలసవెళ్ళిన ఆంధ్రులు మాతృదేశంమీది అభిమానంతో తమ కొత్త స్థావరాలకి పేర్లు పెట్టుకొని వుంటారు. అమరావతీ రాష్ట్రంలో డాంగ్‌డుయాంగ్ చెంత దొరికిన బౌద్ధ విగ్రహాలు అమరావతీ శిల్ప రీతిలో ఉన్నాయి. శాసనాలు వేంగీ లిపిలో ఉన్నాయి. ఇచట శాలివాహన శకం అమలు జరిగింది. క్రీ.శ. పదో శతాబ్దిలో కాంభోజ రాజ్యాన్ని పాలించిన జయవర్మ తనను శ్రీశైలంతో పోల్చుకున్నాడు.

చంపా, కాంభోజరాజ్యాల ప్రజలు ఇండోనేషియా (జావా, బోర్నియో మొదలైన) దీవులకు వలస వెళ్ళినారు. జావాకు కళింగమని నామాంతరం. జావా రాజులు కూడ 'వర్మ' నామాంకితులే. వారిలో పురాణవర్మ గోసహస్రదానం చేసినాడు. జావాలోని బోరోబుదురు సుప్రసిద్ధ బౌద్ధ క్షేత్రానికి సంభరంలోని లింగాలమెట్ట నమూనా అని కొందరి అభిప్రాయం. ఇచట శివకేశవులు ఆరాధింప బడినారు: హరిహరతత్వం ప్రచారమయింది. తెలుగుదేశంలోవలెనే 'తోలు బొమ్మలాట' ప్రజల ప్రధాన వినోదంగా ఉండేది.

ఈ విధంగా శాతవాహనయుగంలో సింహళంతోను, తూర్పుదేశాలతోను ఏర్పడిన వాణిజ్య సాంస్కృతిక సంబంధాలు రెడ్డి - విజయనగర రాజులయుగం వరకు కొనసాగినాయి.

కొన్ని ఉపయుక్త గ్రంథాలు

1. Burgess : Buddhist Stupas of Amaravati and Jaggayyapeta.
2. Hanumantha Rao B.S.L. : 1) Age of Satavahanas
   2) Religion in Andhra
3. Gopalachari K. : Early history of the Andhra Country.
4. Rama Rao M. : 1) శాతవాహన సంచిక
   2) Studies in the Early History of Andhra Desa
5. Sastry A.M. (ed) : Coinage of the Satavahanas.
6. Sastri K.A.N : History of South India.
7. Sivarama Murty : Amaravati Sculpture.
8. Yazdani : Early History of Deccan.